

Ермұхан Бекмаханов
(1915-1966)

Ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда ұлт-азаттық қозғалысы тарихының алар орны ерекше. XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстарына талабымен талаптың, шабыты мен табысын бағыштаған тарихшы ғалым, тұңғыш тарих ғылымының докторы, ҚР-ның Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Ермұхан Бекмаханұлы екені баршаға аян.

Жеке басқа табыну кезінде советтік тоталитарлық дәуірде ұлт-азаттық қозғалыстың зерттелуі мүмкін болмады, шындық бұрмаланды, шындықты айтпақ болған Ермұхандай ғалымға қылбұрау салынды. Тоталитарлық тәртіп қиянға көлбеген елуінші жылдарда тау халықтарының имам Шамиль бастаған көтерілісін дәріптеді деп Әзірбайжан Ғылым академиясының вице-президенті Жафарұлы қудаланды, намыс пен қорлыққа булыққан ол өзіне қол жұмсады. Саха халқының ғалымы Башариннен тарих ғылымының докторы деген ғылыми атағы тартып алынды. Қазақ халқының атақты ғалымы Ермұхан Бекмаханов 25 жылға сотталып, итжеккенге, Сібірге айдалды (1).

Ал өмір талабы идеологияның ырқына көнбей жатты. 1941 жылдың қысында Алматыға бір топ эвакуацияланған орыс ғалымдарының келуі бұдан бұрын оқу-ағарту халық комиссиараты белгілеген Қазақстан тарихын жазу ісін тездетті. 1943 жылы маусымда Алматыда академик А.М. Панкратованың ғылыми жетекшілігімен «Қазақ ССР тарихы. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін» деген 43 баспа табақ, 671 беттен тұратын іргелі еңбек жарық көрді (2).

Кітапты жазуға Греков, Дружинин, Вяткин, Кучкин, Зутис, Миллер, Лурьев сияқты орыс ғалымдары атсалысты, Қазақстаннан Әуезов, Марғұлан, Покровский, Мұқанов, Мүсірепов, Исмаилов, Кенжебаев, Бекмаханов қатысты. Тез қарқынмен жазылған бұл кітап ерте дүниеден сол кезге дейінгі уақытты қамтыған еліміздің тұңғыш кәсіби тарихы еді.

Жасы әлі отызға жете қоймаған Е. Бекмаханов іскерлігімен, ғылыми ұйымдастырушылық қабілетімен көзге түсті. Кенесары Қасымовтың 1837-1847 жылдардағы көтерілісі туралы тарауды жазу Е. Бекмахановқа тапсырылды. Себебі, ол бұл мәселені зерттеді және оның ұстаған позициясы неғұрлым деп мақұлданды (3, 54-55-бб.).

Е. Бекмаханов тарихы ақиқаттан өте алмады. Отарлау, басып алу саясаты прогрессивті роль атқармады, қайта ол қазақ халқының азаттық үшін күресін тудырды деп тұжырымдады. Отарлауға қарсы Кенесары көтерілісін жалпы ұлт-азаттық күресін осылай бағалау оның келешекте жазатын ғылыми монографиясының өзегі болып қана қойған жоқ, алдағы үлкен дау-дамайдың

тууы мен оны ұлтшыл ретінде айыптаудың басты кілтшаны, ғылым ретінде және жалпы адам ретінде көретін қиыншылығының себепкері болды.

Е. Бекмаханов мұндай іске, қауіпті тақырыпты жазуға неге барды деген сұрақ туады. Мұны түсіну мен ашу сол жылдардағы ахуалды толық баяндаумен талдауды қажет етеді. Алғашында Тамбовта оқып, кейін 3 курстан соң Воронеж педагогикалық институтында оқуын жалғастырған Е. Бекмаханов Қазақстаннан Воронежге ұлтшылдық қызметі үшін жер аударылған көрнекті ғалым, кезінде Алаш қозғалысы басшылары болған Халел Досмұхамедовпен танысты (4). Елден жырақта Ресейдің қаласында 20 жасар жас жігіттің Х. Досмұхамедовпен танысуы, жақын араласуы оның тарихшы ретінде қалыптасуына ғана емес, келешекте зерттеу нысаны ретінде Кенесары қозғалысын алуына да ықпал етті ме деп те ойлаймыз. Себебі, қазақ халқының тарихшы мен әдебиетші, мол мәдени мұрасына ерекше назар аударып, жұмыс істеген профессор Х. Досмұхамедов 20 жылдары қайшылықты пікір нысанасына айналған Нысанбай ақынның «Кенесары-Наурызбай» өлеңіне өз пікірін білдірді (5).

Ол 1923 жылы Ташкентте Әбубәкір Диваев жинаған «Кенесары-Наурызбай» жырына түсінік жазып, жеке кітап қылып шығарған еді. Мұнан көретініміз Кенесары қозғалысына қатысты деректерді, ел ішіндегі өлең жырларды, аңыз-әңгімелерді Х. Досмұхамедов жетік білді, бұл мәселеге өзіндік ой-пікірі де болғаны айқын. Осы тұрғыда Е. Бекмахановпен ой бөлісіп, жас тарихшыға бағыт-бағдар берген болуы да мүмкін. Е. Бекмахановтың зайыбы Халима Бекмаханованың: «Менің қосағым ана бір жылдары Воронеждің пединститутында оқып жүргенде Х. Досмұхамедовте оған Кенесары туралы көп ой салған-ау» деп жазуы да көп жайды аңғартқандай (6).

1943 жылы 28 маусымда Бекмаханов «Қазақтардың Кенесары Қасымов бастаған азаттық күресі (1837-1847)» тақырыбында Мәскеудің тарих институтында кандидаттық диссертация қорғады. Іле-шала бұл мәселені кеңейтіп, 1946 жылы 31 жасар ғалым «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» деген монографиясы бойынша докторлық диссертация қорғады. Бұл еңбек 1947 жылы М.П. Вяткиннің редакциясы Алматыда жарық көрді. Кітаптың бір бөлігі Кенесары қозғалысын қамтыды. 1946 жылы Бекмаханов Қазақстан Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институтының директоры С. Юшковтың орынбасарлығына тағайындалды (7, 49 б.).

Осының бәрі жас ғалымның зор табыстары, кейбір күншілдерге шаншудай тиді. 1948 жылы қаңтарда «Лениншіл жас» газетінде М. Ақынжанов пен Т. Шойынбаевтың «Саяси қате ғылыми құнсыз кітап» деген

мақаласы жарияланды. Осыған байланысты Ж. Шаяметов М. Сусловқа өтініш жасап, осы сұраныс бойынша КСРО ҒА институты 28 ақпанда Бекмахановтың монографиясын талқылады. Дискуссияның негізі – Ақынжанов пен Шойынбаевтың рецензиясы болды. Оларға талқылауда бірінші болып сөз алған Х. Айдарова қосылды. Олар Бекмахановқа буржуазияшыл-ұлтшыл деген айып тағумен болды. Бірақ С. Юшковтан басқа пікірталасқа қатысушылар автордың тұжырымдамасын қолдап шықты. Бекмаханов кейбір қателіктер жіберді деген сияқты ескертулер болмаса, тарихшыға саяси айып тағылмады. Бірақ идеологиялық күрес басылмаған еді. Дабыл орталықтан қағылды.

1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінің бетінде Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, А. Якуниннің «Қазақстан тарихының мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген көлемді мақаласы жарық көрді. Мақала авторларының, Кенесары көтерілісін «Бұл қазақ халқын кері тартқан патриархалдық-феодалдық тіректерді нығайтуға ортағасырлық хандық үкіметті қайта орнатуға Қазақстанды Россиядан және ұлы орыс халқынан бөлектеуге тартқан реакциялық қозғалыс болды» деп айыптау сипатында тұжырым жасауы, ахуалды одан сайын ушықтырып жіберді (8).

«Правда» газетіндегі мақаладан кейін іле-шала айыптау науқаны кең етек алды. Е. Бекмаханов университеттегі жұмысынан қуылып, 1951 жылы партия қатарынан шығарылды. Ол әуелі Алматы облысы Нарынқол ауданында мектепте тарих пәнінен сабақ берді, көп кешікпей Жамбыл облысы, Шу ауданындағы Новотроицк селосындағы мектепке мұғалім болып орналасты. Осы жерде 1952 жылы 5 қыркүйекте Е. Бекмаханов тұтқындалып, 2 айға жуық тергеу жұмыстары нәтижесінде, 2 желтоқсан күні Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі алқасының үкімімен 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айырып, Гулаг-тың (Иркутскі облысы Бодайбо селосына) алыстағы лагерінің біріне айдалды (9, 10-б.).

Ерекеннің лагерьден тиісті органдарға жазған көптеген арыздардың нәтижесінде, академик, қоғам қайраткері А.М. Панкратова сияқты қайырымды да қамқор адамдардың тікелей көмегінің арқасында Берия атылғаннан кейін Е. Бекмахановтың ісі қайта қаралып, 1954 жылы 16 ақпанда оның «қылмысты ісі» жойылып өзі ақталып шықты.

Ақталып шыққаннан кейін, қайсар талай кездескен қиыншылықтарды жеңе білді. 1957 жылы Мәскеуде «Ғылым» баспасы оның көлемді жаңа монографиясын («Присоединение Казахстана к России») жарыққа шығарды. Осыдан кейін оның докторлық дәрежесі мен профессорлық атағы қайтарылды. Оған университеттегі өзі 1947 жылы ұйымдастырған кафедрасы қайтарылып берілді.

1958-1966 жылдар ғалымның өміріндегі тыныш әрі жемісті жылдар болды. Мұнда кафедра жанынан аспирантура ашып, мектеп оқулықтарын шығарды. Бірнеше ғылыми жинақтарға редактор, «Қазақ ССР тарихының хрестоматиясын», Жоғарғы оқу орындарында оқылатын Қазақ КСР тарихы оқулығын, 20-дан астам ғылым кандидаттарын шығарды, көптеген талапты жастарға деп ғылымға жол ашты. 1962 жылы Е. Бекмаханов Қазақ КСР ҒА-на корреспондент мүше болып сайланды.

Асыл азамат Ермұхан Бекмаханов 1966 жылы 6 маусымда 51 жасқа қараған шағында ауыр науқастан дүниеден өтті. Оның Бауыржан Момышұлымен қоштасарда айтқан соңғы сөзі: «Үлгері алмай кетіп барам, кешіріңіз!» болыпты. Ал осыған халық атынан кешірім сұрап, жауап бергендей Баукең былай деп жазыпты: «Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде деп боздар сорлы қазақ мен өлгенде». Әрқашан да есімдесің, бауырым. Жылаушы Б. Момышұлы. 7.05.1966. Алматы» (10).

Өтеубай Қожакұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абылай хан-Кенесары. – Алматы: Ғылым, 1993. – 119 б.
2. Нұрпейісұлы К. «Тарихи шындықтан аттап өте алмаған» // Егемен Қазақстан 1997 жылғы 8 ақпан.
3. Даркенов Қ. Қазақ зиялылары және Е. Бекмаханов арасындағы рухани байланыс (XX ғ. 20-30 ж.ж.) // Қазақ тарихы №6. 2006.
4. ҚазҰУ хабаршысы Тарих сериясы, 2004 №2 (25) 6-б.
5. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991. 100-б.
6. Түркістан, 26 ақпан 2004 ж.
7. Тәкенов Ә. Елуінші жылдардың басында қазақ тарихы қалай қыспаққа алында? // Қазақ тарихы №1, 1994.
8. Хан Кене (Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен хан-батырлар туралы тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар). – Алматы, 1993. 252-б.
9. Нұрпейіс К. Бекмаханов пен оның басты кітабы қалай жазаланды // Қазақ тарихы №2. 2005.
10. Бекмаханов.Е Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. 416-б.